

Natalia IVASIȘEN
Universitatea de Stat „Alec
Russo” din Bălți

CONTINUITATE ȘI RUPTURĂ ÎN CRITICA LITERARĂ: CONTEXT EPISTEMIC

Continuity and rupture in the literary criticism: epistemic context

Abstract: Following the changes arisen in postmodernist literary criticism from the perspective of the concepts of *continuity* and *rupture*, we came to the conclusion that the recalibration of critical discourse is conditioned by the *epistemic context* of the transition from the linear model of knowledge to the non-linear, by *the change of the modernist literary paradigm* to the postmodernist and the *inner laws* of the gender. The article describes the epistemic context of the mid-twentieth century, highlighting the imperative of replacing binary systems with ternary systems, as the exclusive stake on *continuity* or on *rupture* leads to the exhaustion of the deterministic model and, consequently, to its substitution with a constructive model based on recognition of the third party included. The integrating virtues of the nonlinear model are tinted by the collaboration of the elements of *continuity* and *rupture* in various fields of knowledge, such as *quantum physics* (nonlinear dynamics, the principle of indeterminacy, Mandelbrot's theory of fractals, theory of gravitational waves, theory of collapse of the waves, Pauli's principle of exclusion), „*new*” *mathematics* (fuzzy sets), *philosophy* (discontinuity, rhizome, deconstruction) etc. In literature, *continuity-rupture* binomial leads to the valorization of the quantum world imaginary, relying on carnival, irony, ludic, self-referentiality and so on.

Key words: continuity, rupture, linear model, non-linear model, third-party included, literary criticism.

Rezumat: Urmărind mutațiile survenite în critica literară postmodernistă prin prisma conceptelor de *continuitate* și *ruptură*, am stabilit că recalibrarea discursului critic este condiționată de *contextul epistemic* al tranziției de la modelul linear de cunoaștere la cel nonlinear, de *schimbarea paradigmei literare* moderniste cu cea postmodernistă și de *legitățile interne* ale genului. Articolul descrie contextul epistemic de la mijlocul secolului al XX-lea, evidențiind imperativul înlocuirii sistemelor binare cu cele ternare, or miza exclusivă pe *continuitate* sau pe *ruptură* conduce la epuizarea modelului determinist și, în consecință, la substituirea acestuia cu un model constructiv, bazat pe recunoașterea terțiului inclus. Virtuțile integratoare ale modelului nonlinear sunt nuanțate prin conlucrarea elementelor de *continuitate* și *ruptură* în diverse domenii ale cunoașterii, precum *fizica cuantică* (dinamica neliniară, principiul indeterminării, teoria fractaliilor a lui Mandelbrot, teoria undelor gravitaționale, teoria colapsului de unde, principiul excluderii al lui Pauli),

„noua” matematică (mulțimile fuzzy), filozofia (discontinuitatea, rizomul, deconstrucția) etc. În literatură, binomul *continuitate-ruptură* conduce la valorificarea imaginarului lumii cuantice, mizându-se pe carnavalesc, ironie, ludic, autoreferențialitate ș.a.

Cuvinte-cheie: continuitate, ruptură, model linear, model nonlinear, terțiul inclus, critica literară.

Angajarea conceptelor de *continuitate* și *ruptură* într-o discuție privind *critica literară* nu este deloc întâmplătoare și se datorează sensului pe care-l aduce relația în stabilirea condiției criticii literare în *postmodernism*. În mod evident, acest sens derivă din resemantizarea *timpului* care s-a produs aproape simultan în știință, filozofie și artă, anunțând schimbări importante pentru felul în care se va face literatură și critică începând cu cea de-a doua jumătate a secolului al XX-lea. În acest moment de criză, caracterizat prin epuizarea resurselor modernității (care agonizează îndelung în colapsul celor două forme de totalitarism), se renegociază raporturile dintre om și realitatea fizică, or universul nu i se mai înfățișează acestuia într-o formă deterministă, ci ca o colecție de probabilități sau potențialități.

Astfel, conceptele de *continuitate* și *ruptură*, cunoscute mai cu seamă ca derivate ale unor cupluri corelative încetățenite (vechi vs nou, tradiție vs inovație, antic vs modern (cearta dintre antici și moderni), clasic vs modern, canonic vs noncanonic, izolaționism vs sincronism, naționalism vs cosmopolitism, conservatorism vs liberalism, etnicism vs estetism, autohtonism (xenofobie) vs alogenie (xenofilie), etnocrație vs democrație, fidelitate vs rebeliune, recuperare vs originalitate ș.a., se impun în câmpul dezbaterilor, pentru a face distincția dintre două modele conceptuale ce au dominat istoria gândirii: unul axat pe linearitatea și altul pe nonlinearitatea sistemelor de referință. De remarcat, că aceste modele se diferențiază mai cu seamă datorită abordării distincte a relației dintre continuitate și ruptură, în calitatea sa de structură temporală. Dacă modelul linear tratează relația prin „disjuncția exclusivă a elementelor contradictorii, absolutism și invariante universale” [1, p. 17], atunci modelul nonlinear valorifică semele dialectice ale relației, subliniind că evoluția se poate produce nu prin depășirea unui cadru vechi printr-o formulă nouă, ci prin regândirea vechiului. Așadar, contextul epistemic al tranziției se bazează, după cum remarcă cercetătoarea Nina Ivanciu, pe conflictul dintre două tendințe: „una de menținere a modelului analitico-referențial” și „alta de distrugere a respectivei autorități” [1, p. 17]. Analizând cele două tendințe conflictuale, Nina Ivanciu ajunge la concluzia că „activitatea de cunoaștere este una procesuală și nu statică, fragmentară și nu exhaustivă, provizorie și nu definitivă, ipotetică și nu categorică, relativă și nicidecum absolută, discursul nu mai poate fi considerat drept o reprezentare, ci o elaborare continuă de *relaționări în devenire*” [1, p. 19]. Deplasarea accentelor de pe *reprezentare* pe *relaționări în devenire* se înscrie într-un amplu proces de recalibrare a instrumentarului. În dezacord cu viziunea statică, absolută și definitivă asupra cunoașterii, propusă de paradigma analitico-referențială (în știința și filozofia

secolului al XX-lea, analitico-referențialitatea se manifestă prin atomism logic, neopozitivism, structuralism saussurian, fenomenologie, teoria gramaticii generative ș.a.), noile direcții vor restructura gândirea clasică prin validarea terțiului inclus.

Amploarea reconstrucției conceptuale poate fi desprinsă din multiplele sisteme de gândire puse în aplicare chiar de la începutul secolului. „Îmblânzirea infinitului” se anunță prin realizările fizicii, or resemnificarea presupuzițiilor ontologice de bază ale domeniului (*determinismul, cauzalitatea, spațiul, timpul, actualul, posibilul, identitatea*) a jucat un rol crucial în trecerea de la continuitate la discontinuitate și, în consecință, la edificarea unui nou model de sistematizare și înțelegere a lumii. Teoria relativității (elaborată de Albert Einstein) și mecanica cuantică (elaborată și dezvoltată de o serie de savanți, printre care Niels Bohr, Werner Heisenberg, Albert Einstein, Erwin Schrödinger, Wolfgang Pauli, Pascual Jordan, Max Born, Paul Dirac, Louis de Broglie, Hugh Everett ș.a.) legitimează dreptul omului de a-și gândi existența într-o „realitate potențială”: „Formulele matematice nu vor mai descrie evenimentele obiective, ci probabilitățile producerii anumitor evenimente. Nu fenomenul însuși, ci posibilitatea lui – „potentia”, dacă dorim să folosim acest concept al filozofiei lui Aristotel – este supusă legilor stricte ale naturii” [2, p. 22-23]. Werner Heisenberg insistă, prin această afirmație, dar și prin demonstrația ce-i urmează, că mecanica cuantică se clădește pe schelele fizicii clasice, ale cărei fundamente sunt puse „într-o altă lumină”, una a probabilității și posibilității. „Știința secolului” urmărește relațiile de incertitudine și complementaritate, generând o serie de interpretări: principiul incertitudinii al lui Heisenberg, teoria sistemelor complexe (cunoscută și sub denumirea de teoria haosului), dinamica neliniară, teoria fractaliilor a lui Mandelbrot, teoria undelor gravitaționale, teoria colapsului de unde, principiul excluziunii al lui Pauli ș.a. În timp, aceste interpretări au furnizat un instrumentar solid, capabil să se extindă dincolo de frontierele fizicii, susținând astfel ruptura față de logica clasică: *spațiul-timp, sistem complex, incertitudine, discontinuitate* ș.a. Deloc întâmplător, și în alte sfere ale științei se lansează teorii și concepte „revoluționare”, ce consolidează platforma teoretică a noii paradigme științifice: teoria *revoluțiilor științifice* [3] a lui Thomas S. Kuhn (1962), teoria *mulțimilor fuzzy* [4] a lui Lotfi Zadeh (1965), conceptul de *hipertext* [5] lansat de Ted Nelson în 1965 ș.a.

În *Știința, sensul și evoluția*, Basarab Nicolescu constată că putem vorbi, în aceste condiții, de o nouă formă de imaginar, care este „rodul confruntării între două niveluri diferite de Realitate: nivelul microscopic (situat în propria noastră scară) și nivelul cuantic” [6, p. 108]. La nivel cuantic, discontinuitatea este cea care coordonează datele sistemului, transformându-l într-un sistem dinamic: „Imaginarul lumii cuantice deschide un spațiu fabulos de libertate, de comprehensiune, de dialog, de unde rațiunea nu e exclusă, ci dimpotrivă, ea este aceea care îndrumă pașii celui ce caută adevărul. E drept, e vorba de o rațiune nonstatică, evolutivă, descoperindu-și propriile paliere în dialogul continuu cu Natura” [6, p. 116]. Rațiunii statice, aflată în centrul „scenariilor” de legitimare timp de aproape trei secole, i se opune rațiunea nonstatică, ce deschide

calea către adevărul de „peste granițe”, or pentru știința postmodernă, contradicția devine „însăși forța argumentării” [7, p. 38]. Interesantă, în context, ni se pare aprecierea pe care o dă filozoful francez Jean-François Lyotard științei postmoderne ca cercetare a instabilității: „Interesându-se de indecidabile, de limitele preciziei controlului, de cuante, de conflictele cu informația incompletă, de «fracta», de catastrofe, de paradoxuri pragmatice, știința postmodernă face teoria propriei sale evoluții discontinue, catastrofice, nereducibile, paradoxale” [8, p. 101].

La un alt palier, filozofia deconstruiește „marile povestiri” metafizic-istorice, printr-un elogi adus diferenței. În miezul schimbărilor de paradigmă, se află teoriile poststructuraliste, pentru care modelul de legitimare este cel al diferenței ca paralogie, punând accentul pe contradicție, dezacord, incertitudine. Teoriile poststructuraliste ale lui Michel Foucault, Roland Barthes, deconstrucția lui Jacques Derrida vor marca contextul epistemic al lansării postmodernismului, alături de fenomenologie, marxism și psihanaliză.

În *Cuvintele și lucrurile* (1966), Michel Foucault, unul dintre cei mai importanți, dar și controversați gânditori francezi, stabilește „un sens deplin – istoric, biologic, psihologic, antropologic, teoretic și practic, personal și impersonal” al *diferenței* [9, p. 37]. Filozoful atrage atenția asupra „mutației epistemologice a istoriei” [10, p. 17], delimitând istoria ordinii lui Același de istoria nebuniei Celuilalt [11, p. 50]. E vorba, de fapt, de două modele distincte de cunoaștere și analiză a evenimentelor: unul linear, axat pe ideea de ordine, și altul genealogic, angajat să localizeze „singularitatea evenimentelor, în afara oricărei finalități monotone”. Genealogia, continuă autorul, mai înseamnă a vedea aceste evenimente „acolo unde te aștepti mai puțin și în tot ce e trecător, pentru a nu avea un punct de referință în istorie – sentimentele, dragostea, conștiința, instinctele; a le semnală revenirea, nu pentru a trasa o curbă lentă a unei evoluții, ci pentru a regăsi diferitele scene pe care au jucat roluri diferite; a defini chiar locul absenței lor, momentul în care ele nu s-au produs” (trad. n. – *N.I.*) [12, p. 136]. În *Arheologia cunoașterii* (1969), autorul pledează pentru „o istorie care nu ar fi scandare, ci devenire; care nu ar fi joc de relații, ci dinamism intern; care nu ar fi sistem, ci travaliu anevoios al libertății; care nu ar fi formă, ci efort neîncetat al unei conștiințe ce se reia pe sine însăși, încercând să se surprindă până la temelia condițiilor sale: o istorie care ar fi în același timp răbdare infinită și vivacitate a unei mișcări ce sfârșește prin a spulbera toate limitările” [10, p. 19]. Se distinge astfel continuitatea statică, ce nu promovează schimbarea, ci permanența de o continuitate dinamică, ce mizează pe o metamorfoză, singura constantă fiind cea a unei discontinuități înțelese drept schimbare continuă, drept continuitate în mișcare. Într-o recenzie la romanul *Ouverture* (1966) de Jean Thibaudeau, Michel Foucault observa că discontinuitatea lucrurilor văzute ca fragmente repetate este substituită de continuitatea unui subiect pe care prezentul său îl revarsă în afara lui, însă care circulă lin în propriul univers dispersat [13, p. 505].

Culegerea de eseuri *Scriitură și diferență*, publicată de Jacques Derrida în 1967 poate fi considerată o pledoarie pentru scriitura ca joc al diferențelor. Cartea propune

o deconstrucție a metafizicii în sensul de filozofie a prezenței, construindu-și demersul ca replică la adresa teoriilor lui Heidegger, Husserl și Saussure. Se operează, așadar, cu distincția dintre *structura centrată*, ce ilustrează „coerența însăși” [13, p. 376] și *structura de(s)centrată*, înțeleasă drept „rupere de sine însuși a identicului, ieșire a lui în afară, punere a lui Același drept Altul, ca diferență” [13, p. 390-391]. Elocvente sunt cele două interpretări ale structurii, semnului și jocului: „Una încearcă să descifreze, visează să descifreze un adevăr ori o origine care scapă jocului și ordinii semnului și trăiește ca pe un fel de exil necesitatea interpretării. Cealaltă, care nu mai este întoarsă cu fața către origine, afirmă jocul și încearcă să treacă dincolo de om și de umanism, numele omului fiind numele acelei ființe care, de-a lungul istoriei metafizicii sau ontoteologiei, adică de-a lungul întregii sale istorii, nu a încetat să viseze la prezența plină, la temeiul liniștitor, la originea și la sfârșitul jocului” [13, p. 391].

În *Diferență și repetiție* (1968), Gilles Deleuze propune o viziune dinamică și decentrată asupra cunoașterii, antrenând conceptele de *repetiție complexă* și *diferență pură*. Deleuze gândește diferența „în ea însăși”, iar „raportul diferitului cu diferitul, independent de formele reprezentării care le readuc la Același și le trec prin negativ” [14, p. 8]. Pentru ca diferența să-și divulge structurile adânci, e nevoie ca simulacrele să răstoarne lumea reprezentării, introducând un soi de gândire fără imagine. Ulterior, această viziune este completată cu alte concepte cum ar fi *corpul fără organe*, *deteritorializarea*, *rizomul* ș.a. Ultimul concept, lansat în 1976 în volumul omonim, apoi reluat în volumul *Mii de platouri* (1980), face epocă în epistemologia contemporană, ilustrând un model de cunoaștere nonierarhică, opus modelului arborescent, organizat după principiile logicii binare. Rizomul reprezintă, așa cum se menționează în *Repertoriul de termeni postmoderni*, „mai multe puncte de abordare și interpretare a datelor, un fel de configurație mobilă a unui sistem” [15]. Legitimarea unui astfel de model se face, la sugestia lui Gilles Deleuze și Félix Guattari, în baza a 6 principii: principiile de conexiune și de eterogenitate; principiul mulțimii; principiul rupturii asemnificante; principiile de cartografiere și al decalcomaniei. Fără a diminua importanța vreunui principiu, vom insista aici asupra *rupturii*, pentru a înțelege cum se modelează, din interior, falia: „Un rizom poate fi rupt, distrus într-un punct oarecare, însă el se continuă, pe una sau alta dintre liniile sale, dar și pe alte linii (...) Există ruptură în rizom ori de câte ori niște linii de segmentaritate explodează într-o linie de fugă, dar linia de fugă face parte din rizom. Aceste linii trimit încontinuu unele la altele. Iată de ce niciodată nu putem stabili un dualism sau o dihotomie, fie și sub forma rudimentară a lui „bun-rău”. Operăm o ruptură, trasăm o linie de fugă, riscând însă întotdeauna să regăsim pe ea niște organizări care restratifică întregul ansamblu, niște formațiuni ce restituie puterea unui semnificant, niște atribuiri ce reconstituie un subiect” [17, p. 15]. Fiecare formațiune în parte reprezintă un sistem complex, ce comunică cu alte sisteme, potențând ceea ce autorii numesc rețea de „mii de platouri”. Rizomul devine astfel o metaforă a cunoașterii dinamice, nonierarhice.

Cu relecturi din Martin Heidegger și Friedrich Nietzsche, filozofia contemporană are meritul de a promova, alături de fizica cuantică, logica dinamică a contradictoriului,

pe care o explică prin faptul că „termenii ultimi și inițiali ai unui raport” [16, p. 398] nu vor putea fi atinși niciodată. Jean-François Lyotard, Jean Baudrillard, Gianni Vattimo ș.a. vor valorifica instrumentarul poststructuralist și fenomenologic, remarcându-se totuși prin ceea ce am putea numi, *conștiința apartenenței* [17, p. 24] la filozofia postmodernă. În spațiul culturii, I. M. Lotman surprinde clivajul dintre modernitate și postmodernitate, în baza atitudinii față de trecut. În opinia semioticianului de la Tartu, conținutul real al istoriei este alcătuit din totalitatea momentelor aleatorii, imprevizibile, fiind nevoie de înlocuirea modelului hegelian, care este un model determinist, printr-un model în care imprevizibilul, responsabil de informația nouă, se transformă în previzibil și invers. Acest model dinamic și complex al procesului istoric este posibil datorită atitudinii față de timp: „Idealul sistemelor binare este lichidarea completă a tot ce a existat anterior, considerat ca iremediabil viciat. Sistemul ternar tinde să adapteze idealul la realitate, cel binar – să pună în practică un ideal irealizabil” [18, p. 217].

În literatură, calea este deschisă de Jorge Luis Borges, care propune în povestirea *Grădina potecilor ce se bifurcă* (1941) o quasiteorie a multiversului. Așa cum susține Maria-Ana Tupan [19], ideea borgesiană anticipează teoria universurilor multiple formulată de Hugh Everett în 1957. Autorul anunță posibilitatea existenței multiversului prin ideea timpului-labirint, a unui timp ce „se bifurcă la nesfârșit în viitoruri infinite”.

Spațializarea timpului și/sau temporalizarea spațiului se vor regăsi, ulterior, într-o serie de lucrări ale *noilor romancieri francezi*: *Les Gommès* (1953), *Le Voyeur* (1955), *La Jalousie* (1957), *Dans le labyrinthe* (1959) de Alain Robbe-Grillet, *La Route des Flandres* (1960), *Le Palace* (1962) de Claude Simon, *Le Procès-verbal* (1963) de Le Clézio, *La Prise de Constantinople* (1965) de Jean Ricardou etc. Fie că subiectivizează obiectele, cum e cazul romanelor lui Alain Robbe-Grillet, fie că evocă iluzia referențială, ca la Claude Simon, discursul romanesc se vrea un „discurs literar limită”, care „se caracterizează prin reacție la sistemul de sens dominant, înscriindu-se prin urmare în clasa practicilor ce scapă de sub controlul cunoașterii paradigmatică” [1, p. 24]. Analizând dimensiunea obiectivă a romanului *Les Gommès* de Alain Robbe-Grillet, Roland Barthes constată că intenția autorului este de a crea un roman de suprafață, în care obiectul ar exista într-un „spațiu înzestrat dinainte cu punctele sale de mutație” [20, p. 45]. Aceluiași Roland Barthes îi aparține o inedită definiție a scriiturii drept tensiune continuă dintre teorie și practică, „dintre două mișcări: „*linia dreaptă* (supralicitarea, creșterea, insistența asupra unei idei, asupra unei poziții, a unui gust sau a unei imagini) și *zigzagul* (contrazicerea, reculul, contrarietatea, energia reactivă, negarea, întorsul unui dus, mișcarea lui Z, litera devianței)” [21, p. 111]. În comparație cu discursul literar monologic, noul discurs este considerat drept unul *carnavalesc*, atenuând „gravitatea retorică unilaterală, tendința de raționare, monovalența și dogmatismul [22, p. 148]. Prin resursele ironiei, jocului, intertextului, se va readuce în literatură un soi de autenticitate pură, plasată la intersecția dintre referențialitate și autoreferențialitate.

Pentru a înțelege sensul și logica schimbărilor din critica literară postmodernistă nu este suficient să abordăm doar *contextul epistemic* și *tipul de literatură* pe care-l

interpretează, așa cum menționează Nina Ivanciu [1, p. 34], ci trebuie să luăm în calcul și *legitățile interne* ale genului, ce coordonează orice fel de modificare a parametrilor discursului. Mutația produsă în câmpul criticii literare – de la monism la pluralism, de la caracterul exhaustiv și unitar la cel parțial și fragmentar, de la transcendență la imanență, de la idealism la pragmatism [7, p. 213] – este instrumentată de conceptele de *continuitate* și *ruptură*. Ele își dovedesc eficiența la formularea unor ipoteze referitoare la evoluția literaturii, dar și pentru a delimita zona conceptuală a paradigmelor literare, pentru a urmări distribuția elementelor tradiției și inovației în discursul critic. Aplicate adecvat, ele asigură coerența cronologică a analizei faptelor și unitatea discursului, evidențind nu doar mișcarea, ci și înseși resorturile dezvoltării criticii literare.

Referințe bibliografice

1. Nina Ivanciu, *Epistemă și receptare*. București, Univers, 1988.
2. Werner Heisenberg, *Pași peste granițe*. Trad. I. Pârvu. București, Editura Politică, 1977.
3. Thomas S. Kuhn, *Structura revoluțiilor științifice*. Trad. R. G. Bogdan. București, Humanitas, 2008.
4. L. A. Zadeh, *Fuzzy sets*, în *Information and control*. 1965, Vol. 8 (3), iunie. <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S001999586590241X?via%3Dihub> (consultat la 12.08.17).
5. Ted Nelson, *Complex information processing: a file structure for the complex, the changing and the indeterminate*, în *ACM '65 Proceedings of the 1965 20th national conference*. 1965. <http://dl.acm.org/citation.cfm?id=806036> (consultat la 12.08.17).
6. Basarab Nicolescu, *Știința, sensul și evoluția*. București, Cartea Românească, 2007.
7. Mircea Cărtărescu, *Postmodernismul românesc*. Ed. a 2-a, București, Humanitas, 2010.
8. Jean-François Lyotard, *Condiția postmodernă. Raport asupra cunoașterii*. Trad. de C. Mihali. București, Babel, 1993.
9. Mircea Martin, *Un decolonizator de spirite*, prefață la *Cuvintele și lucrurile* de Michel Foucault. Trad. M. Vasilescu și B. Ghiu. București, RAO International Publishing Company, 2008.
10. Michel Foucault, *Arheologia cunoașterii*. Trad. B. Ghiu. București, Univers, 1999.
11. Michel Foucault, *Cuvintele și lucrurile*. Trad. M. Vasilescu și B. Ghiu. București, RAO International Publishing Company, 2008.
12. Michel Foucault, *Nietzsche, la généalogie, l'histoire*. În: *Dits et écrits (1954-1988)*. Vol. II (1970-1975). Paris, Gallimard, 1994.
13. Michel Foucault, *À la recherche du présent perdu*. În: *Dits et écrits (1954-1988)*. Vol. I (1954-1969), Paris, Gallimard, 1994.

14. Jacques Derrida, *Scritură și diferență*. Trad. B. Ghiu și D. Țepeneag, București, Univers, 1998.
15. Gilles Deleuze, *Diferență și repetiție*. Trad. T. Saulea. București, Babel, 1995.
16. Liliana Hamzea, *Rizom*. În: *Repertor de termeni postmoderni*. Coord. A. Bodi, C. Dobrescu. Brașov, Editura Universității Transilvania, 2009.
<http://www.unitbv.ro/postmodernism/r.html#RIZOM> (consultat la 12.08.17).
17. Gilles Deleuze, Félix Guattari, *Mii de platouri*. Trad. B. Ghiu. București, Art, 2013.
18. Stéphane Lupasco, *Logica dinamică a contradictoriului*. Trad. V. Sporici. București, Editura Politică, 1982.
19. Breon Mitchell, *Samuel Beckett și controversa postmodernismului*. În: *Caiete critice*. 1986, 1-2.
20. I. M. Lotman, *Cultură și explozie*. Trad. Gh. Ghețu și J. Bandol. Pitești, Paralela 45, 2004.
21. Maria-Ana Tupan, Marin Cilea, *Teoria și practica literaturii la început de mileniu. Eseu de epistemologie literară*. București, Contemporanul, 2010.
22. Roland Barthes, *Literatura obiectivă*. În: *Eseuri critice*. Trad. I. Vasiliu, Chișinău, Cartier, 2006.
23. Roland Barthes, *Roland Barthes despre Roland Barthes*. În: *Plăcerea textului. Roland Barthes despre Roland Barthes. Lecția*. Trad. S. Danailă. Chișinău, Cartier, 2006.
24. Mihail Bahtin, *Problemele poeziei lui Dostoievski*. Trad. de S. Recevschi. București, Univers, 1970.